

Wat heeft de joods-christelijke dialogoog ons gebracht?

Ontmoetingen, lessen en perspectieven

Onder redactie van
Franc de Ronde, Derk Blom,
Danny Rouges en Douwe Wielenga

Eburon
Utrecht 2020

Inhoud

Voorwoord	7
Leo Mock – De smalle brug van wantrouwen naar goede relaties	13
Tamarah Benima – Liever geen paradijsvogel	19
Heleen Pasma – Elim in de medine	25
Lodi van de Kamp – Wat heeft de joods-christelijke dialoog de Joodse gemeenschap gebracht?	31
Didier Pollefeyt – Onherroepelijk in gesprek	37
Tzvi Marx – Het belang van de dialoog	45
Gertrudeke van der Maas – Omwille van de menselijkheid	51
Marcel Poorthuis – De Islam als derde in het verbond?	57

Inhoud

Dick Pruiksma – Joods-christelijke dialoog in Europa	63
Nadine Iarchy – Antwerpenaar onder de Antwerpenaars, een vraaggesprek	71
Gerard Willems – Jezus' laatste maaltijd en de evangelieteksten	75
Peter Tomson – Waar zijn Nieuwtestamentici na 40 jaar dialoog mee bezig?	81
Joep Dubbink – Het tegoed van Miskottes 'Als de goden zwijgen'	89
Michael Mulder – Ontmoeting met het levende Israël	97
Lijst conferenties	103
Kleine bibliografie van recente werken op het terrein van Jodendom en joods-christelijke relaties	111

Voorwoord

Rond en in de Tweede Wereldoorlog, maar vooral daarna, wordt duidelijk dat de relatie tussen christenen en Joden om herbezinning vraagt. In de christelijke theologie was er veel grondig misgegaan. Hoewel het jodendom, van na de verwoesting van de tempel, en het christendom beide putten uit dezelfde bron, groeiden zij uit elkaar. Sommige kerkvaders leerden zelfs dat de kerk de plaats van de synagoge had ingenomen. Deze kwalijke visie leidde tot anti-judaïsme, Jodenvervolging, pogroms met als triest dieptepunt de vernietiging van zes miljoen Joden in de Tweede Wereldoorlog.

Gelukkig kwam er na die gruwelijke gebeurtenissen, die tot op de dag van vandaag doorwerken in het leven van Joden, een herbezinning op de relatie met het Jodendom opgang. De Nederlandse Hervormde Kerk stelde in 1949 een Israëlzondag in. Commissies voor Zending onder de Joden kregen een nieuwe naam en probeerden ook een ander beleid vorm te geven: geen zending, maar gesprek, geen oproep tot bekering maar dialoog. Bij Gereformeerden, Lutheranen en in de Protestantse Kerk in België kwam een vergelijkbare beweging opgang.

Toch zou het nog tot 1980 duren voordat er in Noord-Brabant en Limburg een Provinciale Commissie Kerk & Israël wordt opgericht. Zo lezen we, in het Bulletin van het Provinciaal bureau 1980-1985, dat tijdens de plenaire provinciale Kerkvergadering van 27 september 1980 een Commissie Kerk en Israël wordt benoemd. De eerste leden zijn: ds. Th. Boas te Aalst-Waalre (die fungeren zal als samenroeper), ds. Y. van der Schoot te Geleen, ds. J. Muis te Oudenbosch en mevrouw

C.H. Bruggink-van Dijk te Venlo. De classis Heusden is nog op zoek naar een afgevaardigde.

In het bulletin, uitgegeven door het provinciaal bureau in mei 1981, lezen we:

“De per 27 september 1980 door de PKV geïnstitueerde Provinciale Commissie voor de verhouding van Kerk en Israël (Orgaan van bijstand PKV, bestaande uit gedelegeerden der 4 classicale vergaderingen en het Breed Moderamen PKV) besloot het initiatief van de classicale commissie in Limburg tot het houden van theologische studiedagen, over te nemen en uit te breiden tot tweedaagse conferenties.”

Deze beslissing had zeker te maken met de positieve respons op de organisatie van de theologische studiedag “Jezus en het Jodendom” welke op 12 mei 1980 in Geleen doorging onder leiding van dr. S. Gerssen, secretaris van de Landelijke Raad voor Kerk en Israël. 38 katholieke en protestantse pastores en vwo-catecheten, uit Nederland en België, namen deel. Dit was voor prof. J. Kahmann (Nieuwtestamenticus HTP Heerlen) stimulans tot het organiseren van een speciaal cursus “Jezus en het Jodendom” aan deze theologische hogeschool in het studiejaar 1980/'81 m.m.v. dr. S. Gerssen, prof. B. Hemelsoet (Nieuwtestamenticus HTP A'dam) en dr. W. Duvetkot (auteur van “Zal Jezus Joden en Christenen verenigen?”).

Aan deze cursus namen 86 belangstellenden deel.

Drs. J. op 't Root, andragoog Rijksuniversiteit Maastricht, nam het initiatief tot de oprichting van een Leerhuis aan deze universiteit, waarvoor door 28 belangstellenden uit verschillende disciplines werd ingeschreven.

Zo lezen we verder in hetzelfde bulletin:

“De Provinciale Commissie voorzag een uitbreiding van dergelijke studiecentra ook elders in de kerkprovincie, waarbij m.n. geprofiteerd kan worden van datgene wat reeds gaande is in België (Leerhuizen te Antwerpen en Brussel) en Duitsland (dr. J. Schoneveld, secr. Gen. Internationale Raad voor Christenen en Joden, Martin Buber Haus, Heppenheim), door het houden van tweedaagse studieconferenties in de omgeving van Eindhoven.

Derhalve werd met kracht de voorbereiding van een eerste studieconferentie aangepakt, voortbouwend op het werk van de Classicale Commissie Limburg.

Teneinde m.n. participatie van vwo-godsdienstdocenten en – schoolcatecheten mogelijk te maken werd gekozen voor de donderdag en vrijdag na “as-woensdag” in de carnavals- of “crocus”vakantie in 1981: 5 en 6 maart.”

Het begin van een traditie was geboren. Alle hervormde en gereformeerde predikanten in de kerkprovincie ontvingen via het bureau PKV in januari 1981 het programma en uitnodiging tot deelname. Pastores en schoolcatecheten van de katholieke traditie ontvingen bericht via de bulletins van de bisschoppelijke bureaus. In België werd informatie verzorgd door het bureau van de Synode en de Inspectie godsdienstonderwijs, aan katholieke zijde door de Commissie voor Betrekkingen tussen Christenen en Joden.

De eerste conferentie vond plaats in Centrum De Heikant in Waalre, bij Eindhoven. Het waren geslaagde conferentiedagen met 53 deelnemers. Het thema van de conferentie was *“Met Israël verbonden, maar hoe?”*

Tijdens de evaluatie, van een inhoudelijk zeer geslaagde conferentie werd verder nog opgemerkt:

“Men zou, hoewel over de verzorging der maaltijden niets dan lof, voor een volgende conferentie met genoeg meer betalen voor meer comfort en meer ruimten.”

Blijkbaar was niet voor iedereen het stapelbed in een kleine slaapkamer comfortabel genoeg.

Een volgende conferentie vond op 25 en 26 februari 1982 plaats in Centrum Harba Lorifa te Valkenswaard. Ruim zestig deelnemers lieten zich inspireren en kwamen met elkaar in gesprek rondom het thema ‘Herbronning der christelijke educatie’.

Om een groter aantal deelnemers te kunnen herbergen tegen een acceptabele prijs vond de conferentie vanaf 1983 plaats in het Theologisch en Pastoraal Centrum te Antwerpen. Het voordeel hiervan was dat we dichterbij ‘het levend jodendom’ samenkwamen. De avondbijeenkomst op de eerste conferentiedag was vanaf die tijd een ‘open avond’ waarbij Joden en christenen uit het Antwerpse konden aanschuiven en deelnemen aan het gesprek.

De Antwerpse Contactgroep voor Joods-christelijke betrekkingen, vanaf het begin betrokken bij de organisatie van de conferentie, kon zo nog nadrukkelijker participeren in de organisatie van het programma en de pr voor de conferentie.

In het bulletin van mei 1983 schrijft ds. Y. van der Schoot:

“Wij gaan ontdekken geen Kerk te kunnen zijn zonder Israël. Ernst maken met de ontdekking dat Israël de blijvende eerste partner is in het Verbond, zal voor kerken verstrekkende gevolgen moeten hebben.” (Uit: Onze gezamenlijke opdracht voor

de jaren '80", handreiking van de Hervormd-Gereformeerde combisynode 5 november 1981, blz. 15-17).

Van de Provinciale Commissie Kerk en Israël wordt verwacht, deze verstrekkende gevolgen in de kerkprovincie Noord-Brabant en Limburg mede op gang te brengen. Vandaar het aksent op vorming: bevorderen van een vernieuwde grondhouding in de gemeenten door noodzakelijke bezinning op het geloof vanuit het evangelie in organisch verband met heel het bijbels getuigenis."

Van der Schoot acht een vernieuwde grondhouding noodzakelijk:

"Vorming geschiedt door permanente educatie: de richtlijnen voor vandaag zijn niet zonder meer die van gisteren, en hoe wij ons in de situatie van morgen zullen gedragen dient ook dan getoetst te worden aan de grondlijnen van de Woorden. Het door de schok van Auschwitz uit het diensthuis der machten uitgeleide Godsvolk hervindt zijn oorspronkelijke betekenis voor de samenleving. Israël en de kerk komen Goddank opnieuw in gesprek onderweg."

De provinciale werkgroep Kerk & Israël Noord-Brabant en Limburg van de Protestantse Kerk in Nederland probeert door middel van diverse activiteiten invulling te geven aan haar taak. Naast de conferentie wordt, in Eindhoven, al bijna twintig jaar een leerhuis voor pastores en andere belangstellenden georganiseerd. Daar wordt o.l.v. rabbijn Tzvi Marx uit de Schriften geleerd.

In de voorbije veertig jaar bleef de tweedaagse theologische conferentie de belangrijkste activiteit. Toen het Theologisch Pastoraal Centrum (TPC) in Wilrijk (België) niet meer beschikbaar was, ging de conferentie door in Huize Ter Dennen in Westmalle. Toen ook

dit huis sloot werd in 2020 onderdak gevonden in het Provinciaal Vormingscentrum Malle te Oostmalle (België).

Met de uitgave van de jubileumbundel kijken we terug en blikken vooruit. Wat heeft 40 jaar tasten, zoeken en vinden in de ‘woestijn’, Joden en christenen gebracht? Diverse schrijvers, Jood en christen, gaan in op deze vraag. Een ieder komt met haar of zijn persoonlijk verhaal. Duidelijk is dat de dialoog er toe heeft bijgedragen dat christenen zich bewust zijn geworden van de Joodse oorsprong van hun geloof, ook in het Joods zelfverstaan hebben christenen een positievere plaats dan eerder mogelijk was. Dat is winst. Helaas moeten we ook constateren dat er sprake is van een groeiend nationalisme en antisemitisme. Dit betekent dat dialoog nodig is en blijft. In een tijd waarin synagoge en kerk steeds meer naar de marge van de samenleving verdwijnen is deze opdracht des te meer relevant.

Derk Blom

Secretaris Classicale Werkgroep Kerk & Israël Noord-Brabant en Limburg

De smalle brug van wantrouwen naar goede relaties

Leo Mock*

De afgelopen 2000 jaar waren de relaties tussen jodendom en christendom gespannen; de verhoudingen tussen christenen en Joden niet optimaal. De eerste twee eeuwen toonden de Joodse machtsstructuren maar weinig begrip voor de Jezus-beweging. Na de vierde eeuw van de jaartelling, toen het christendom de erkende godsdienst werd in wat er over was van het Romeinse Rijk, waren de rollen volledig omgekeerd. Wat begonnen was als een intern Joods schisma werd nu een conflict tussen christenen en Joden – de kerk bestond immers steeds meer uit ‘christenen uit de volkeren’ die geen Joodse wortels hadden. Vervangingstheologie, anti-Joodse wetgevingen in de verschillende rechtscodices, de kruistochten waarbij op weg naar het Heilige Land Joodse gemeenten in het Rijnland werden gedecimeerd, verdrijvingen op religieuze gronden, het getto, sociaal-economische beperkingen, gedwongen bekeringen, pogroms. Van Joodse kant was men niet altijd respectvol jegens het christendom dat hen echter in hun ogen ook veel ellende had bezorgd.

In de moderne tijd komt hier de Sjoa bij, die deels de eeuwenlange religieus gevoede anti-Joodse tendensen exploiteerde om de grootste genocide uit te voeren op Europese bodem. Is dit dan alles wat er over

---

* Dr. Leo Mock is docent aan de universiteit van Tilburg en adviseur Joodse Zaken van Beth Shalom.

2000 jaar aan joods-christelijke relaties valt te zeggen? Natuurlijk niet. Er waren altijd individuele Joden en christenen die betekenisvolle relaties met elkaar aangingen – als theologische tegenhangers die met elkaar in gesprek gingen over de eigen en andermans religie (anders dan het opgelegde dispuut), als handelspartners, buren of liefdespartners. Soms trad men uit het eigen geloof om het geloof van de ander aan te nemen – uit oprechte religieuze overtuiging of soms eigenbelang – als Jood was je eindelijk vrij van veel repressie. Uiteraard werden dergelijke ‘overlopers’ met afgunst bejegend in de eigen geloofsgemeenschap. En er waren altijd christenen die op het juiste moment opkwamen voor hun Joodse medeburgers – toen in de Middeleeuwen, maar ook in de recente verschrikkingen van de Sjoa.

Want we waren juist goed bezig. Vanaf de tweede helft van de 17e eeuw begon er onder invloed van de Verlichting in West- en Midden-Europa een proces waarin we iedereen gelijke rechten toekennen in de natiestaat – dus ook aan Joden. Het grondrecht van vrijheid van godsdienst moest het oude euvel van de religieuze oorlogen tot het verleden laten behoren. De komende twee eeuwen toonden echter hoe een van boven opgelegd en wettelijk geformuleerd proces soms moeilijk geïnternaliseerd wordt. Ingesleten patronen van discriminatie en uitsluiting blijken moeilijk te veranderen, zoals de afgelopen twee eeuwen van kolonialisme, racisme, antisemitisme en misogynie hebben getoond. Gelukkig beseffen steeds meer mensen dat er geen alternatief bestaat voor het vreedzaam samenleven met mensen die denkbeelden en gedrag hebben die anders zijn dan de onze. Dialoog waarin ‘wij’ de ‘ander’ ontmoeten lijkt daarom de enige mogelijkheid.

Na de Tweede Wereldoorlog groeide bij veel christenen het besef dat men te kort geschoten was tegenover Joden en het jodendom. Een

proces van verzoening ontstond waarin de interreligieuze dialoog tussen Joden en christenen een belangrijke plaats innam. De katholieke Kerk gaf in oktober 1965 van de vorige eeuw met haar verklaringen over het jodendom (en andere religies) in Nostra Aetate een duidelijk signaal af van verandering, acceptatie en inkeer. Hoewel katholieken onderling tot op de dag van vandaag verdeeld zijn over de exacte betekenis van Nostra Aetate en er wordt gedebatteerd over de vraag naar continuïteit of discontinuïteit in relatie tot de eigen theologie. In Nederland werd in 1951 de Katholieke Raad voor Israël opgericht – een initiatief van monseigneur A.C. Ramselaar. Aan protestantse zijde vond er ook een ommekeer plaats en kwam een bewustzijnsproces op gang over de Joodse wortels van het christendom. Men verklaarde zich gecommitteerd aan een ‘onopgeefbare verbondenheid’ met Israël – en ja, ook hier discussieert men over de vraag wat dat nu precies inhoudt en wie dat Israël nu is: een volk, religie, staat. Daarnaast begon men intensief de Joodse bronnen te bestuderen in leerhuizen en studiegroepen, gecentreerd rond de stuurgroep Kerk en Israël. Men kan niet ontkennen dat er een theologische herbezinning op de relatie met het Jodendom in gang gezet is door bijvoorbeeld het opgeven van de vervangingstheologie, het erkennen van de rol van de kerk in het antijudaïsme en de erkenning van de staat Israël.

In Nederland werd in 1981 het Overlegorgaan Joden en Christenen (OJEC) opgericht door ds. Simon Schoon en rabbijn H. Rodrigues Pereira. Het was een groot succes en maakte zaken bespreekbaar tussen Joden en christenen waar vroeger niet over werd gesproken. Dit is al bijna 40 jaar een belangrijk platform voor de interreligieuze dialoog tussen Joden en christenen. Ook bijzonder is het jaarlijkse Leren & Vieren-weekend waarin enkele tientallen Joden en christenen op de Veluwe samenkomen om een weekend door te brengen om de wederzijdse tradities beter te leren kennen en elkaars

zorgen te delen. Hiervoor worden sprekers uitgenodigd over een onderwerp en in kleine groepjes verder gesproken. Ook viert men samen de Sjabbat. Maar is er ook een christelijke gebedsdienst – de laatste jaren een korte Vesper op zaterdagavond. Een bijzondere en een unieke ervaring in Nederland .

Ondanks het succes van de interreligieuze dialoog en het OJEC in Nederland, lijkt de afgelopen 20 jaar een daling in interesse in de dialoog merkbaar. De leerhuizen vergrijzen evenals de Leren en Vieren-weekenden waarop minder personen afkomen en de aanwezigen voornamelijk 60-plussers zijn. Verschillende redenen kunnen hiervoor gegeven worden: verdergaande secularisering, leeglopende en vergrijzende kerken, de zichtbaarheid van de islam in Nederland, het Palestijns-Israëliësch conflict, de opkomst van de kerkstromingen die minder met dialoog hebben omdat ze vooral op de ervaring stoen, een herbezinning van de kerken op hun eigen identiteit, spiritualiteit als concurrent van religie.

Vanuit Joodse kring was de belangstelling vanaf het begin van de dialoog zeer bescheiden – slechts een handjevol individuen committeerde zich aan het OJEC, leerhuizen en lezingen door het land, doorgaans voor een christelijk publiek. Uiteraard is de Joodse gemeenschap in Nederland na de Sjoa klein, maar dit is niet de enige verklaring. Het wantrouwen zit er nog diep in en velen hebben een afwachtende houding van ‘eerst zien dan geloven’, ‘geen woorden maar daden’ – het is immers nog maar een pril proces van verzoening. Aan de andere kant hebben Joden minder het gevoel dat er in de dialoog ‘iets’ voor hen in zit. Joden hebben Christenen en Christendom minder nodig voor hun eigen identiteit en zelfverstaan, dan omgekeerd, zo is de gedachte. Indien men al geïnteresseerd is in de dialoog aan Joodse kant dan gaat het vaak over onderwerpen